

İSTANBUL'DA BİZANS DÖNEMİ SANATI

FERDA BARUT*

Bizans sanatı, MS 395 yılında ikiye bölünen Roma İmparatorluğu'nun doğu parçası olan ve Fatih Sultan Mehmed'in, imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'i (İstanbul) almasıyla (1453) ortadan kalkan Doğu Roma İmparatorluğu'nun siyasi, sosyal, dinî, ekonomik ve kültürel dinamiklerinin etkisiyle biçimlenmiş sanat eserlerini oluşturan özgün içerik ve üslubu tanımlar. Bizans sanatı; Antik dönem gelenekleri ile farklı inanç biçimlerinin etkilerini taşıyan Roma uygarlığının ve Helenistik dönemin beğeni ve tercihleri, Ortodoks Hristiyan inancı, aynı dönemde yakın ilişkide bulunan kültür ve coğrafyaların etkisi gibi unsurların bir araya gelmesiyle oluşmuş; çevresinde üretilen sanat eserlerinde yerel malzeme ve estetik algı da etkili olmuştur.

Hristiyanlığın gelişimi ve kilisenin kurumsal olarak örgütlenmesi, Bizans İmparatorluğu'nun politik ve kültürel evriminde temel öneme sahiptir. Doğu Roma İmparatoru I. Constantinus'un (324-337) imparatorluğa istikrar sağlamak ve kendi gücünü sağlamlaştırmak adına desteklediği bu inanç sistemi; kendi içindeki dinî ve siyasi tartışmalara rağmen imparatorluğun kuruluşundan yıkılışına dek siyasi ve toplumsal yaşamdan sanat eserlerinin üretimine her alanda etkin ve belirleyici olmuştur.

Bizans tasvir sanatı yaklaşık bin yıllık tarihi boyunca ideolojik, siyasal ve ekonomik unsurlardan etkilenmiş; üretildiği döneme ait ideolojik ve siyasal çatışma ve tercihlerin yansıtılmasında aracı olmuştur. Bizans tarihine bakıldığında, bahsedilen çatışma ve tercihlerin gerisinde birbiriyle bağlantılı olarak teolojik ve liturjik tartışma ve kabullerin yer aldığı görülür. İbadetin ayrılmaz parçası olan Bizans dinî tasvir sanatında ele alınan konuların ikonografisi de doğal olarak dönemin teolojik ve liturjik unsurlarından etkilenmiştir. Bizans toplumunda teolojinin ve teolojiyle bağlantılı olarak liturjinin biçimlenmesinde son derece etkili olan

manastırlar, bu alanlardaki üretimleri ile Bizans tasvir sanatını yönlendirmişlerdir. Bizans dinî tasvir sanatını duvar resimleri, mozaikler ve ikonalar ölçeğinde etkileyen bir diğer unsur ise zaman içinde değişen liturjiyle uyumlu olarak farklılaşan Bizans dinî mimarisidir. Değişen liturjinin gereklerine uygun olarak biçimlenen kiliselerde sahnelerin seçimi, yeri ve ikonografisi de değişim göstermiştir. Tüm bu unsurların ilk etkileri büyük oranda imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'te görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle Bizans sanatında imparatorluğun eyaletlerini ve çevreyi/periferi etkileyen bir başkent etkisinden bahsetmek mümkündür. Konstantinopolis'in etkisiyle biçimlenmiş olan bu sanat anlayışı "başkent üslubu" olarak anılır. İmparatorluğun başkent dışındaki bölgelerinde görülen eserler değerlendirilirken "eyalet üslubu"ndan bahsedilir; ancak bu eserlerde de genellikle başkent üslubunun etkileri aranır. Konstantinopolis üretimi taşınabilir objelerde bulunan tasvirlerin üslup ve ikonografi özellikleri aracılığıyla başkent etkisinin Bizans coğrafyasının diğer bölgelerine de ulaştığı düşünülmektedir.¹

Bizans kültürünün ürettiği dinî tasvirler, Ortodoks Hristiyan dogmasının yüzyıllar içinde biçimlenişine ve eserlerin bulunduğu bölgelere göre farklı tercihler yansıtabilmelerine rağmen; ikonografileri dogmanın gereği olan statükocu yaklaşım yüzünden pek fazla değişime uğramamıştır. Ortodoks Hristiyan ikonografisinde asıllarının birebir temsilcisi olarak görülen dinî tasvirler kutsaldır ve öncelikle sanatın değil imanın nesnesi olarak kabul edilirler. Bu nedenle

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Cormack, "Byzantine Art", The Encyclopedia of Visual Art, Chicago 1983, c. 3; A. J. Wharton, Tokalı Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia, Washington 1986; H. C. Evans, W. D. Wixom, The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, New York 1997; C. Holmes, "Provinces and Capital", A Companion to Byzantium, ed. Liz James, Malden 2010, s. 55-66; A. Eastmond, "Limits of Byzantine Art", A Companion to Byzantium, ed. Liz James, Oxford 2010, s. 313-322.

* Mardin Artuklu Üniversitesi

1- İstanbul Sarıgözel'de bulunmuş ve üzerinde Hristiyanlığın zaferini simgeleyen uçan nikelerin çelenk içinde taşıdığı İsa monogramlarıyla bezeli Prens Lahdi (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

2- Fenari İsa Camii buluntusu havari büstleriyle süslü kiborium kemeri (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

3- Saraçhane kazılarında ortaya çıkarılan artişrava ait tavus biçimli kemer parçası (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

4- Saraçhane kazılarında ortaya çıkarılan kakmalı sütun (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

5- VI. yüzyıla ait Beyazıt kazılarında ortaya çıkartılan impost başlık (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

6- Ayasofya'nın giriřindeki tavan

7- Ayasofya

tasvirlerin üslubu değişse de ikonografik özellikleri önemli değişiklik göstermez ve bir kurallar bütünü içinde resmedilirler.

Bizans sanatı; siyasi ve sosyal olayların belirlediği dönemler göz önüne alınarak Erken Bizans (yaklaşık olarak 300-600), Orta Bizans (yaklaşık olarak 600-1200) ve Geç Bizans (yaklaşık olarak 1200-1453) olmak üzere üç evrede değerlendirilir. Daha ayrıntılı incelemeler için bu evreler de kendi içlerinde dönemlenir.

IV. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun kurulmasından ve Hristiyanlığın resmî devlet dini hâline gelerek kurumsallaşmaya başlamasından; VII. yüzyılın ortasında İslam'ın yükselişi ile Arap akınlarının Akdeniz'in doğu ve güney kıyılarına dayanmasına dek uzanan Erken Bizans dönemi kendi içinde Geç Antik ve Erken Hristiyan dönemi (324-527) ve Iustinianos dönemi (527-565) olarak ikiye ayrılır. Bizans sanatının ilk dönemi siyasi ve askerî gerilemelerle birlikte, 726'da ortaya çıkan ve imparatorluk kararıyla kiliselerin dinî resimlerle süslenmesini yasak eden bir akım ile sarsıntı geçirmiş, bu durum kısa bir ara ile 842'ye kadar sürmüştür. "İkonakırıcı dönem" olarak anılan bu evrede önceden var olan figürlü bezemeler tahrip edilmiş, yeni bezemelerde ise haç ile bitkisel ve geometrik motifler tercih edilmiştir.

İlk örneklerini IV. yüzyılda vermeye başlayan Bizans mimarisi, zaman içinde değişen liturjinin gereklerine göre değişim göstermiştir. I. Constantinus'un Doğu Roma imparatoru olduktan sonra başkent ilan ettiği ve kendi adını verdiği Konstantinopolis; IV. yüzyıldan başlayan yoğun imar faaliyetleriyle gerek mimaride, gerekse tasvir sanatında; imparatorluğun geri kalan bölgelerini de Bizans tarihi boyunca etkileyecek bir merkez olmuştur. Bu etkilenme imparatorluğun periferinde bazen doğrudan bazen göreceli hissedilirken, ticari ve askerî faaliyetler sonucu zaman zaman imparatorluk dışına kadar uzanmıştır. Hristiyanlığın başlangıcında, inananların bir araya gelerek ayinlerini gerçekleştirdiği mekânlar anlamında bilinen ilk örneğini "domus ecclesia"larda (ev kiliseler) bulduğumuz kilise mimarisinde; liturjik ihtiyaçlar doğrultusunda zaman içinde farklı tipolojiler denenmiştir. Kilise yapımının başlangıç evrelerinde, Roma döneminde vatandaşların çeşitli amaçlar için bir araya geldikleri ve yapımı kolay olan bazilika formu benimsenmişti.

Tek veya birden fazla nefi olabilen bazilikalarda, din adamları tarafından ayinlerin gerçekleştirildiği kutsal bölüm olan bemaı halkın toplandığı naostan ayıran templon veya ikonastasis bölümünde ikonalar yer almaktaydı. Halkın büyük çoğunluğunun okuma

yazma bilmediği bir dönemin cemaatine Hristiyanlığın temel dogmalarını kavratılabilmek ve bunları cemaatin imgeleminde canlı tutabilmek ise kilisenin duvarlarında yer alan duvar resimleri aracılığıyla mümkündü. Bu türden bir mimari, İsa ile Meryem'in yaşam öykülerinden yola çıkılarak konsillerin aldıkları kararlar doğrultusunda liturjiye dâhil edilen Ortodoks bayramları ile azizlerin ve martirlerin (din şehitleri) ibret veren yaşam öykülerinin öykülemeci anlatımla sergilendiği tasvirlerle bezenirdi.

İlk dönem bazilikaların karakteristik bir örneği Konstantinopolis'te 461'de kurulan Studios Manastırı'nın Aziz Ioannes Prodromos'a (Vaftizci Yahya) ithaf edilen kilisesidir ve İmrahor İlyas Bey Camii adıyla zamanımıza kadar ağır hasarla da olsa gelebilmiştir. Yapının iç mekânı basit tipli bazilikalarda olduğu gibi iki sütun dizisi ile üç nef ayrılmıştır. XVIII. yüzyıldaki yangından sonra sağ taraftaki sütunlar kaldırılmış, ahşap çatıdan da hiçbir iz kalmamıştır. Henüz ayakta duran soldaki sütun dizisinin, yangın nedeniyle süslemelerini tümüyle yitirmiş başlıkları üzerinde zengin bir biçimde işlenmiş mermer bloklardan oluşan bir arşitrav bulunmaktadır. Sütun başlıkları, pencere kemerleri, silmeler ve kornişler V. yüzyıl taş işçiliğinin ve Bizans mimari plastiğinin incelikli örneklerini oluşturur. Eski kaynaklarda yapının duvarlarını ve apsis yarım kubbelerini görkemli biçimde süslediği anlatılan mozaiklerden günümüze *in situ* hiçbir örnek ulaşmamıştır. İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1907'de yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen lahit ve mozaik parçaları o dönemden günümüze kalan verilerdir. Kilisenin, Latin istilasını (1204-1261) izleyen dönemde yapıldığı düşünülen *opus sectile* (farklı renk ve biçimlerde kesilmiş taşlardan yapılan yer ve duvar döşemeleri) bezemeleri; av sahnesi, efsanevi yaratıklar ve geometrik motiflerden oluşan bir kompozisyon sergiler.

IV. yüzyılda Konstantinopolis'te I. Constantinus ile başlayan yoğun anıtsal yapı faaliyetleri ve bezemeler olduğu bilinmekle beraber; Kalenderhane Camii kazılarında bulunan ve İstanbul'da bilinen en eski İncil kaynaklı tasvir olan İsa'nın Tapınağa Takdimi mozaığı ile V-VI. yüzyıllara tarihlenen Büyük Saray mozaikleri dışında, günümüze ikona karşılığı dönem öncesine ait figürlü bezeme ulaşmamıştır. Konutlar, tören salonları, kiliseler, bahçeler ve oyun alanlarından oluşan Büyük Saray'ın mozaikleri Erken Bizans dönemi sivil mimarlığı bezemeleri açısından önemli örneklerdir. Büyük Saray yapıları IV-IX. yüzyıllar arasındaki görkemli hâlini; Bizans imparatorlarının ilerleyen dönemlerde farklı

8- Pammakaristos Manastırı Kilisesi/ Fethiye Camii

9- Khorra Manastırı Kilisesi/Kariye

bölgelerde inşa ettirdikleri saraylarda yaşamayı tercih etmeleri sonucu yitirmiştir. Konularını günlük hayat, doğa ve mitolojiden alan Büyük Saray mozaikleri çok çeşitli hayvanların av ve dövüş sahneleri, köy hayatı; Bellerophon'un Chimera ile savaşı, Pan'ın omuzlarına oturmuş çocuk Dionysos gibi mitolojik tasvirler; farklı hayvanların bileşiminden oluşmuş egzotik yaratıklar gibi ilgi çekici ve çok renkli sahneleri; zengin bitkisel bezemeli bordür içinde ve balık pulu tekniğinde düzenlenmiş beyaz fon üzerinde betimler.

Yazılı kaynaklardan Polyeuktos Kilisesi'nde I. Constantinus'un yaşamını anlatan mozaiklerin, Ayasofya'da II. Iustinianos dönemine tarihlenen İsa'nın yaşamı konulu tek figürlü mozaiklerin, On İki Havari Kilisesi'nde Meryem ve Göğe Çıkış konulu mozaiklerin ve Blakhernai Sarayı'nda Maurikios döneminde (582-602) imparatorun yaşamından sahneler içeren duvar

resimlerinin var olduğu bilinmektedir. Ancak bu eserler günümüze ulaşamamıştır.

Bizans mimarisinde bazilikanın yanı sıra merkezî planlı yapılar da inşa edilmiştir. Yuvarlak bir ana mekân oluşturacak biçimde inşa edilen bu yapılarda mekânın üstü bir kubbe ile örtülürdü. Bizans mimarisinde bazilika ile merkezî planlı yapı tipinin birleştirilmesi sonucunda V. yüzyılın sonlarına doğru "kubbeli bazilika" adı verilen bir tipoloji doğmuştur. İlk örneklerine Anadolu'da rastlanan kubbeli bazilikaların en görkemlisi ise İstanbul'daki Ayasofya'dır. IV. yüzyılda yaptırılan ve V. yüzyılda kısmen yanarak onarım gören ilk kilisenin ahşap çatılı bir Helenistik bazilika olduğu tahmin edilmektedir. I. Iustinianos döneminde VI. yüzyılda tekrar yangın geçiren kilisenin yeniden inşası sonucunda bugünkü Ayasofya meydana gelmiştir. Mozaik ve renkli taşlarla kaplı duvarlarından dönem kaynaklarında övgüyle

bahsedilen yapının bu dönemde figürlü tasvirlerinin olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur ancak kubbenin ortasında büyük bir haç bulunduğu kaynaklarda belirtilir. Yapının bu döneminde figürlü mozaikler var idiye de bunların İkonakırıcı dönemde yok edilmiş olması muhtemeldir. Bu dönemden bitkisel ve geometrik bezemeli mozaikler ise günümüze gelebilmiştir. Geçirdiği yangın ve depremler ile kutsal kişi ve olayların tasvirlerinin teolojik nedenlerle imparatorlar tarafından yasaklandığı İkonakırıcı dönem (726-843) gibi insan eliyle gerçekleşen kasıtlı tahribatlar sonucu sürekli onarım gören yapının kutsal emanetleri (rölikler) ve değerli objeleri de Latin istilasını sırasında XIII. yüzyılda yağmalanmıştır. Ayasofya fetihle birlikte camiye çevrildikten sonra da figürlerin yüzleri kapatılmış olarak mozaiklerin görülebildiğini XVI. yüzyıl seyahatnamelerinden öğrenmekteyiz. XVIII. yüzyılda ise mozaiklerin üzeri kalın badana tabakası ile kaplanmıştır. XIX. yüzyılda Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından İsviçreli mimarlar Fossati Kardeşler yapının onarımıyla görevlendirilirler. Bu onarım esnasında mozaikler meydana çıkarılır, desenleri çizilir ve üzerleri yeniden örtülür. Ayasofya'nın bugün görülebilen figürlü mozaiklerinin tamamı İkonakırıcı dönem sonrasına aittir. Yapıda yer alan mozaiklerden günümüze gelebilenler; narteksten ana mekâna açılan İmparator Kapısı üzerinde Evrenin Hâkimi İsa ve önünde secde eden İmparator VI. Leon mozaiği (886-912); güneyden binanın içine geçit veren dehlizin kapısı üstünde kucağında tuttuğu Çocuk İsa ile Meryem ve bir yanında kendisine Konstantinopolis maketini sunan I. Constantinus ile öbür yanında Ayasofya'nın maketini sunan I. Iustinianos (II. Basileos dönemi, 976-1025); apsis yarım kubbesinde kucağında Çocuk İsa ile tahtta oturan Meryem ile sağında ve solunda başmelekler (soldakinin yalnızca ayakları kalmış) (IX. yüzyıl); yan neflerin üzerinde büyük kemerlerin içini dolduran üst duvarlarda din adamları Genç Ignatios, İstanbul Patriği Ioannes Krisostomos ve Antakya Piskoposu Ignatios Teoforos; güney galeride ortada Evrenin Hâkimi İsa ile solunda Meryem ve sağında Vaftizci Yahya'dan oluşan Deesis (XIV. yüzyıl); galerinin sonunda güney duvardaki pencerenin solunda İsa'ya adak sunan IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055) ile eşi Zoe; pencerenin sağında kucağında Çocuk İsa ile Meryem'e adak kesesi sunan II. Ioannes Komnenos (1118-1143), ilk eşi İrini ve oğulları Aleksios; kuzey galerinin tonozunda Aleksandros; ayrıca havariler Petrus, Andreas, Lukas (?), Simeon Zelotes ile Peygamber Ezekiël, imparator I. Constantinus ile annesi Helena (?); patrikler Germanos, Nikeforos, Tarasios ve Methodios tasvirleridir. Kubbenin

dört pandantifinde yüz ve kanatlardan ibaret olan dört melek tasvir edilmiştir. Ancak batıdaki iki tanesi daha Bizans döneminde bozulduklarından fresko olarak tamamlanmışlardır. Kubbedeki IX. yüzyıla ait Evrenin Hâkimi İsa tasviri ve güney duvarlardaki başmelekler ise günümüze gelebilmiştir.

Ayasofya, figürlü mozaiklerinin yanı sıra zengin mimari plastik öğeleri ile de öne çıkar. Ajur tekniğinde işlenmiş monogramlı sütun başlıkları, *opus sectile* döşeme ve bezemeler, duvarlarını kaplayan mermer levhalar ince bir sanat anlayışını yansıtır.

Aslında bir IV. yüzyıl yapısı olmasına rağmen, I. Iustinianos tarafından VI. yüzyılda yenilenen bir başka yapı da kubbeli bazilika ile haç şemasının birleşimi olan Aya İrini Kilisesi'dir. Günümüzde Topkapı Sarayı dış avlusunda, Sur-i Sultanî içinde bulunan yapı; Osmanlı döneminde camiye çevrilmemiş, silah deposu olarak kullanılmıştır. I. Iustinianos döneminde yapılmış kiliselerin zengin bezemeli olduğu bilinmektedir. Aya İrini'nin de bu şemaya uyması beklenirken o dönemden günümüze yalnızca apsis yarım kubbesindeki altın yıldızlı haç mozaiği gelebilmiştir. Bunun nedeni İstanbul tarihi boyunca belli aralıklarla yaşanan yıkıcı depremler ve İkonakırıcı dönemin yarattığı tahribattır. Yapının zeminindeki döşeme mozaikleri Erken Bizans dönemine, sağ üst galeride rastlanan aziz başlarının betimlendiği freskolar ise Geç Bizans dönemine tarihlenmektedir.

İkonakırıcı dönemin IX. yüzyılda sona ermesiyle ikona yandaşlarının ikona karşıtlarına karşı kazandıkları zafer sonrasında; birbirleriyle bağlantılı olarak teoloji, liturji, mimari ve ikonografi alanlarında köklü değişimler yaşandı. Bu değişimin mimarideki yansıması, IX. yüzyılda Konstantinopolis'te İmparator I. Basileos (867-886) tarafından Büyük Saray kompleksinin güneydoğusunda inşa ettirilen ve günümüze gelemeyen Nea Ekklesia'da (Yeni Kilise) görülür. Kapalı Yunan Haçı plan tipinin ilk örneği olarak kabul edilen bu yapı, Bizans mimarisinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu plan tipinin arkasında Konstantinopolis'teki Studios Manastırı'nın teologlarınca gerçekleştirilen liturji reformu vardır. İkona yandaşı teologlar, yeni liturjiye uygun olarak kiliselerdeki resim programının genişlemesine öncülük ederler ve kilise plan tipinin de buna uygun olarak yenilenmesi gerekir. Kubbe kasağı aracılığıyla kubbenin yükseltilmesi, daha fazla tasviri barındırabilecek yeni alanlar olarak ikincil kubbelerin ve yapının gövdesinden kubbeye geçişte farklı geçiş elemanlarının yapımını mümkün kılar. Ayrıca kubbe kasağına yerleştirilen açıklıklar sayesinde yapı daha fazla ışık alır ve bu durum duvar resimlerinin ve

10- Mimari yapıları da gösteren Büyük Saray mozaiklerinden bir kesit

mozaiklerin etkisini daha da arttırır. Kubbeyi taşıyan serbest destekler sayesinde görüş alanı genişler. Kubbeyle birlikte gelen bir başka yenilik de, liturjinin en önemli unsurlarından biri olan ilahilerin kubbenin sağladığı tınlaşım sayesinde daha da etkili olabilmesidir.

Bizans dünyasında bu dönemde yaşanan ve XI. yüzyılın ortasına dek sürecek olan ekonomik ve politik istikrarın da etkisiyle, tasvir sanatında gerçek bir yenilenme dönemine girilmiştir. Bizans yönetimini ele geçiren Makedonya kökenli idareciler güçlü mali kaynaklarını, I. Iustinianos döneminden bu yana pek az yenilenen kiliselerin onarım ve inşası için kullandılar. İmparator I. Basileos (867-886) ile Konstantinopolis Patriği Fotius'un (858-867/877-886) işbirliği sonucu mimari ve bezemede pek çok yenilik gündeme geldi. Bu dönemin en önemli tasvir çalışması, Ayasofya'nın apsis mozaikleridir. İkonakırıcı dönem sonrasında tahta geçen

11- Büyük Saray mozaiklerinde bir değirmen

İmparator III. Mikhael (842-867), I. Basileos (867-886) ve VI. Leon (886-912) dönemleri; Bizans resim sanatının en verimli dönemleridir. İstanbul kiliseleri kısa sürede yeniden figürlü tasvirlerle bezenmişlerdi. Günümüze gelemeyen örnekler arasında Hrissotriklinos Kabul Salonu (867 öncesi), Azizler Sergios ve Bakhos Kilisesi (867-877), On İki Havari Kilisesi (867-886) ve Nea Ekklesia (880 öncesi) mozaikleri önemlidir. Nea Ekklesia sonraki dönemlerde Kapalı Yunan Haçı plan tipi kiliselerde geliştirilecek olan dinsel resim programının temelini oluşturmuştur.

Bizans coğrafyasında X. yüzyıl tasvir sanatı örnekleri büyük oranda günümüze gelememiştir. Bu dönemde Konstantinopolis'teki sanat faaliyetleri, aristokrat zümre için değerli malzemeler ve incelikli işçilik kullanılarak üretilen röliker, kâse gibi küçük el sanatı örnekleriyle sınırlıdır. İkonakırıcı dönem sonrası anıtsal

resim sanatı ve el yazmalarında izlenen üsluplar ikonalara da yansımıştır. Orta Bizans dönemi Makedonya Hanedanı zamanına (IX-XI. yüzyıl) tarihlenen mermer ve fil dişi iki ikona, malzeme ve üslup açısından önemlidir. Renkli mermere kakma renkli taşlarla yapılmış ve bugün İstanbul Arkeoloji Müzelerinde sergilenen, Konstantinos Lips Manastır Kilisesi kazılarında ele geçmiş Azize Eudoksia İkonası çok az örneği olan taşınabilir türden bir mozaik ikonadır. XI-XII. yüzyıllarda mermer kabartma ikonalar da üretilmiştir. Bugün İstanbul Arkeoloji Müzelerinde sergilenen ve baş kısmı tahrip olmuş Orans Meryem ikonası mermer kabartma ikonalar için iyi bir örnektir.

XI. yüzyılda yaşanan sosyal dönüşüm, sanatta da yansımaları bulur. Kilisenin resmî organları olan piskoposluklarda toplanan mali güç, el değiştirerek manastırlara geçer. Bu dönüşümün etkilerinin görülebildiği yerlerden biri olan Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı kiliselerinin XII. yüzyıl duvar resimlerinde pahalı bir malzeme ve teknik gerektiren mozaik kullanılmıştır. İmparatorluk ailesi tarafından yaptırılan örneklerden dönem kaynaklarında bahsedilmekle beraber, bu eserlerden geriye sadece Kalenderhane Camii'nin XII. yüzyıl sonuna tarihlenen Başmelek mozağından bir fragman kalmıştır. XI-XII. yüzyılda başkentte yapılan duvar resimleri ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Kalenderhane'deki Melismos Şapeli'ndeki buluntuların yanı sıra Odalar Mescidi de bu döneme tarihlenen bir Meryem siklusu içermekteydi. Aralarında Kokkinobafos Homilyelerinin de bulunduğu, XII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir grup Konstantinopolis üretimi resimli el yazması, bu dönemde Bizans sanatının ulaştığı seviyeyi gösterir.

İmparatorluğu IX-XI. yüzyıllar arasında yöneten Makedon kökenli yöneticilerin döneminde gerçekleşen yenilenmeye ithafen "Makedon Rönesansı" olarak anılan dönemin zenginliğine rağmen; Bizans tarihinde XI ve XII. yüzyıllar ekonomik ve siyasi açıdan gerileme dönemleridir. Malazgirt Savaşı'nda Selçuklulara yenilen Bizans Devleti'nin Anadolu topraklarını kaybetmeye başlaması, Suriye'yi Müslümanların alması, Miryakefalon yenilgisi, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin bölünmesi bu gerilemenin aktörlerinden bazılarıdır. I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ile başlayan Komnenoslar döneminde yaşanan ve anıtsal eserlerin üretimine de yansıyan geçici refah dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesini engellemeye yetmemiştir.

İstanbul'da Komnenoslar döneminden günümüze bütün olarak kalabilen tek mozaik, Ayasofya'nın güney galerisindeki II. İoannes Komnenos ve karısı İrini'yi

Meryem ile birlikte gösteren pano olup 1118-1136 arasına tarihlenir. Komnenoslar döneminde imparatora ve saraya bağlı ailelerin öncülüğünde büyük manastır kompleksleri kurulmuştur. Bunlar arasında en önemlileri Meryem Pammakaristos (Fethiye Camii), İsa Pantepoptes ve İsa Pantokrator manastırlarıdır. Pantokrator Manastırı Kilisesi'nin (Zeyrek Kilise Camii) ahşap döşemesinin altından mitolojik figürler, yüzen insanlar, zodyak karakterleri gibi son derece renkli kompozisyonlar barındıran bir döşeme mozağı çıkmıştır. Pencere kemerlerinde altın renkli mozaik kalıntıları bulunan yapının molozlarından çıkan renkli ve Bizans motifli cam parçalarından anlaşıldığı üzere kilisede zengin bir mozaik programının yanı sıra vitraylı camlar da bulunmaktaydı.

XIII. yüzyıl, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü kaçınılmaz şekilde belirleyen olaylara sahne olmuştur. Konstantinopolis 1204'te IV. Haçlı Seferi ordularınca işgal edilir ve 1261'e dek Latinlerin elinde kalır. Bizans aristokrasisi, Anadolu'da İznik ve Trabzon ile Yunanistan'ın Epir bölgesinde yerel yönetimler başlatır. Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgaliyle, başkentteki kısa ömürlü sanatsal gelişim kesintiye uğrar ve hem işgal sırasında ve süresince gerçekleşen yağma, hem de bu dönem boyunca yapıların bakımsız kalması; kentin dokusunda geri dönülmez bir tahribata yol açar. İznik kökenli Palaeologos Hanedanı'nın 1261'de kenti Latinlerden geri alması ile kentin 1453'te Türklerin eline geçmesi arasında geçen sürede, sadece birkaç kilise, azınlıktaki bir zümrenin aile mezarlığı olarak işlevlendirilerek zengin bir mozaik programı ve mermer işçiliğiyle tezyin edilir.

Meryem Ana Kiriotissa Manastırı Kilisesi'nin (Bugünkü Kalenderhane Camii) XII. yüzyılda geçirdiği yangından sonra Bema Kilisesi diakonikonunda bulunan ve XII. yüzyıl başlarına tarihlenen Meryem Kiriotissa freskusu ile bugünkü ana kilisenin iç narteksine giriş kapısı üzerinde bulunan ve Palaeologoslar devrine tarihlenen bir başka Meryem Kiriotissa freskusu yüzünden yapının büyük olasılıkla en azından Palaeologoslar devrinde Meryem Kiriotissa'ya adanmış olduğunu söylemek mümkündür. Şehrin IV. Haçlı Seferi'nde alınışından sonra bu kilise Latinlerin eline geçmiştir. Diakonikondaki bir yarım kubbe üzerinde bulunan ve Fransızlar tarafından 1228 ile 1261 tarihleri arasında resmedildiği düşünülen Assisili Aziz Francis freskoları yapının kullanımına ilişkin önemli bilgiler verir.

1261'de Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınmasıyla başlayan dönemde, kültürel sürekliliğin yeniden sağlanması için sanat bir araç olarak kullanılır.

12- Khorra Manastırı Kilisesi/Kariye

13- Sarayburnu kazılarında bulunan V. yüzyıla ait maskelerle süslü bir başlık (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

VIII. Mikhael Palaiologos'un Meryem Ana Peribleptos Manastırı Kilisesi'ni tamir ettirerek burada yaptırdığı kendisi, eşi Theodora ve oğlu Konstantin'in tasvir edildiği mozaik XVIII. yüzyıl kaynaklarında geçer.

Geç dönem Bizans sanatını anıtsal mimarisi, duvar resimleri ve mozaikleri ile temsil eden en görkemli eser ise, II. Andronikos Palaeologos (1282-1328) iktidarının önemli bir devlet görevlisi olan Theodoros Metokhites baniliğinde tezyin edilen Khora Manastırı Kilisesi'dir (Kariye Müzesi). Zengin resim programında geleneksel Bizans tasvir sanatı özellikleri, aynı dönemde Batılı ressamların Avrupa'daki işleriyle benzerlik gösterir biçimde, neredeyse deneysel bir estetik anlayışıyla yorumlanmıştır. Geç Bizans döneminde sanat, kilisenin sert kurallarından sıyrılmış ve dinî konuları daha özgür bir biçimde dile getirmiştir. Kariye Müzesi mozaiklerinde Helenistik üslubun yeniden canlandığı görülür. Orta Bizans dönemi mozaiklerinde olmayan ve Avrupa'da da ancak Rönesans ile ortaya çıkan önemli bir özellik olarak; sahnelerin genelinde zemin dekoru olarak kullanılan mimari tasvirler ve Helenistik peyzaj motifleri ile derinliği vurgulayan perspektif öğelerinin yer aldığı kompozisyonlar oluşturulmuştur. Kilisenin naosundaki XIV. yüzyıla tarihlenen az sayıda mozaik

korunabilmiştir. Batı girişin üzerinde yer alan Koimesis (Meryem'in Ölümü) sahnesi naostan günümüze gelen tek parçadır. İç nartekste ise Meryem'in hayatına ilişkin on dokuz sahne, dış nartekste İsa'nın çocukluk dönemi ve mucizelerini konu alan yirmi altı sahne bulunmaktadır. Bu sahnelerde mimari ve doğa kompozisyonları ile bir arada verilen figürlerin boyları uzun, başları vücutlarına göre daha küçük tasvir edilmiştir. Yüz ifadelerinde abartılı bir görünüm bulunsa da gerçeğe yakınlık dikkati çeker. Dönemin resim sanatında baskın olan, figürleri ruhani değil de dünyevi kılan bu gerçekçi hümanist yaklaşım, yapının paraklesionunda yer alan freskolarda daha belirgindir. Bu mekânın apsis yarım kubbesindeki Anastasis, apsisin iki yanındaki mucizevi diriltme sahneleri ve tonozdaki Son Yargı sahnesini içeren resim programı doğrudan mezar işleviyle ilişkilidir. Özellikle Bizans'ın son evresinde bir kiliseye bitişik olarak yapılan mezar şapelleri yaygınlık kazanmıştır. Kiliselerin standart resim programlarından farklı olarak bu şapellerin ikonografik seçimleri büyük çeşitlilik gösterir.

Başkentte Palaiologoslar dönemine ait mozaiklerin büyük bir bölümü 1315-1320 arasında yapılmıştır. Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi orijinalinde On İki Bayram sahnesinden oluşan bir mozaik siklusu içeriyordu. Günümüze yalnız Vaftiz ve Göğe Çıkış sahnelerinden fragmanlar gelebilmiştir. Bemadaki Deesis kompozisyonu ve ana kubbedeki Evrenin Hâkimi İsa tasvirlerinde klasik anlayış hâkimdir. Benzer bir örnek Kilise Camii mozaikleridir. Mekânı örten kubbelerin ortasındaki madalyon içinde Meryem ve İsa figürleri, kubbe dilimlerindeki Tevrat peygamberleri ile çevrelenir. Ayasofya'nın güney galerisinde yer alan Deesis mozaïği ince işçiliği ve duyarlı anlatımıyla bu dönemin en nitelikli anıtsal tasvirlerindedir.

XIV. yüzyılda Galata'da muhtemelen daha eski bir Bizans kilisesinin kalıntıları üzerine Dominiken tarikatına mensup Cenevizliler tarafından inşa edilmiş gotik bir kilise olan ve fetihten sonra camiye çevrilerek "Arap Camii" adıyla anılan yapı; XIX. ve XX. yüzyıllarda neogotik tarzda inşa edilen kiliseler haricinde; İstanbul'daki tek gotik kilisedir. "San Domenico e Paolo" adıyla kurulmuş olan yapı içinde Bizanslı fresko ustaları çalıştırılmıştır. Yapının inşa edildiği dönemde, olasılıkla XIV. yüzyılın ilk yarısında yapılan bu freskolar, 1999 depreminde mihrap önündeki alanda sıvaların kısmen düşmesiyle ortaya çıkmıştır. İzleyen yıllarda yapılan kapsamlı onarım çalışmaları esnasında da Katolikler adına çalışan Bizans ustaları tarafından yapılmış freskolar bulunmuştur.

Ayvansaray'daki Atik Mustafa Paşa Camii'nin

14- Sultanahmet kazılarında ortaya çıkarılan VI. yüzyıla ait Pegasus protomlu sütun başlığı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

(Şeyh Cabir Camii) IX-X. yüzyıllara tarihlenen Azize Thekla Kilisesi olabileceği düşünülmektedir. Yapı içinde Bizans dönemi bezemesine dair herhangi bir iz rastlanmazken 1988 yılındaki tamir sırasında duvarlardan düşmüş mozaik parçaları olduğu bilinmektedir. Güney cephesi Osmanlı dönemi eklemesi olan payandalarla üç bölünmüştür. Bu üç bölümden doğu ve batı kısımları hemen hemen aynı boyutlardayken orta kısım en geniş olanıdır. Kuzey cephesiyle tamamı ile aynı yapıda olan bu cephenin orta kısmında iki payanda arasında kalan bölümde yer seviyesinden başlayan tek pencerenin üstünde bulunan birbirine bitişik üç kemerin içindeki freskolar 1956 yılındaki bir tamirat sırasında açığa çıkarılmış, korumak amacıyla Mathews tarafından üstü ahşapla kapatılmış, bir yıl sonra fotoğraf çekme amacıyla geçici bir süre için açılıp tekrar kapatılmıştır. Ancak izleyen dönemde uzunca bir süre bu ahşap korumanın arkasında kalan freskolar 1980'li yılların sonunda

içlerinde buldukları nişlerin doldurulması nedeniyle görülemez hâle gelmişlerdir. Açık oldukları zamanda çekilen fotoğraflarda nişlerden ortadaki Başmelek Mikâil, doğu yönünde Aziz Kosmas ve batı yönünde ise Aziz Damianos görülmektedir. Mathews freskoları üslup özellikleri sebebiyle Palaiologoslar dönemine tarihlenir.

Dönem kaynaklarında hayranlıkla anlatılan Bizans sanatının taşınabilir örneklerinin önemli kısmı bugün yurt dışındaki müze ve koleksiyonlardadır. Kimileri Bizans imparatorları tarafından iktidar göstergesi olarak armağan edilmiş, kimileri XIII. yüzyıldaki Latin istilasında olduğu gibi yağmayla ve kaçakçılıkla yerinden edilmiş bu eserlerden ganimet olarak batıya gidenlerin 1876'da Le Comte Riant tarafından çıkartılmış kapsamlı listesinden; Latin istilasından önce Konstantinopolis hazinelerinin Franklar ile Venedikliler arasında bölüşülmesinin planlandığı anlaşılmaktadır. Bu eserler arasında Bizans maden sanatının nitelikli örneklerini oluşturan dinî işlevli

objeler de bulunur. Liturjide kullanılan Konstantinopolis üretimi paten, kalıs, kaşık, röliker, haç, kandil ve buhurdanların pek çoğu bugün Venedik San Marco Hazinesi başta olmak üzere çeşitli Avrupa müzelerindedir.

Konstantinopolis'te yaygın olmamakla beraber cam, seramik ve kumaş üretimi de yapılmaktaydı. X. yüzyıl ipekli dokumacılığının en parlak dönemidir. Ergüvani renkliler, altın ve simle bezeli olanlar gibi imparatorluk ve asaletle özdeşleştirilen belli kumaşlar sadece imparatorluk atölyelerinde dokutulabiliyordu. Bu değerli kumaşlar genelde röliklerin muhafazasında ve imparatorların mezarlarında kullanılırdı.

İstanbul, Bizans İmparatorluğu'na başkentlik ettiği dönemde minyatürlü el yazmalarının üretildiği en önemli merkezlerden birisi olmakla beraber, üretilen eserlerin pek çoğu yurt dışındaki müze ve koleksiyonlardadır. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen Eski Ahit konularının resmedildiği 8 no.lu Oktateukhos, 352 minyatürüyle türünün XII. yüzyılda üretilmiş en değerli örneklerindedir. XII. yüzyıla dek nitelikli minyatürlü el yazmalarının üretim merkezi Konstantinopolis iken; sonrasında Sina ve Athos örneklerinde olduğu gibi; imparatorluk çevresindeki zengin manastırlarda nitelikli el yazması üretimi artmıştır. Bu veriler, XII. yüzyıldan başlayarak merkezî yapının etkisini kaybettiği ve aynı yetkinlikte yeni merkezlerin oluşmaya başladığı biçiminde yorumlanabilir.

İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Hristiyan Eserleri ile Bizans Eserleri Salonlarında ve müzenin bahçesinde bulunan Bizans eserlerinin bir kısmı Konstantinopolis üretimi iken imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmiş örnekler de sergilenmektedir. Erken Bizans döneminin dinî yapılarında taşıyıcı mimari elemanlar olarak figürlü, bitkisel, geometrik ve monogram bezemeli sütun başlıkları; İstanbul Sarıgözel'de bulunmuş ve üzerinde Hristiyanlığın zaferini simgeleyen uçan nikelerin çelenk içinde taşıdığı İsa monogramlarıyla bezeli "Prens Lahdi" başta olmak üzere imparator lahitleri; Fenarî İsa Camii buluntusu havari büstleriyle süslü kiborium kemeri ile kakma taşlarla oluşturulmuş Azize Evdoksia ikonası; Sokullu Mehmet Paşa Camii buluntusu "Meryem ile Çocuk İsa" ikonası; Gülhane buluntusu "Orans Meryem" mermer ikonası; Fatih buluntusu paye üzerindeki imparator betimli kabartma; kantarostan su için iki tavus kuşunun betimlendiği kabartmalı korkuluk levhası; Kudüs buluntusu Orfeus betimli V. yüzyıl mozaiği; dönemin gözde araba yarışçısı Porfirios adına dikilmiş Erken Bizans dönemi heykellerinin kaideleri; biri Üç Kahin Kral tasvirli Selanik buluntusu iki ambon; imparator

heykelleri; İyi Çoban İsa heykelleri; İncil yazarlarının madalyon büstleri; Arcadius ve Theodosios sütunlarına ait parçalar; Studios Manastırı buluntusu İsa'nın Mucizeleri, İsa ve Havari Petrus, İsa'nın Kudüs'e Girişi kabartmaları; Suriye'de bulunmuş Konstantinopolis üretimi gümüş Stuma Pateni; Saraçhane'de bulunan ve Venedik San Marco Meydanı'ndaki porfir Tetrarklar Heykeli'nin Konstantinopolis'ten yağmalanarak götürüldüğünün kanıtı olan heykelin kayıp ayak parçası bu eserlerden bazılarıdır.

KAYNAKLAR

- Acara Eser, M., "Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan, çev. İnci Türkoğlu, İstanbul 2007, s. 37-39.
- Akyürek, E., *Bizans'ta Sanat ve Ritüel: Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi*, İstanbul 1996.
- Dolunay, N., *İstanbul Arkeoloji Müzeleri*, İstanbul 1973.
- Eyice, S., *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006.
- Haussig, H. W., *A History of Byzantine Civilization*, çev. J. M. Hussey, New York 1971.
- Lowden, J., "Illustrated Octateuch Manuscripts", *The Old Testament in Byzantium*, ed. Paul Magdalino ve Robert Nelson, Washington 2010.
- Mango, C., *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1972.
- Mango, C., "Nea Ekklesia", *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan v.dğr., Oxford 1991, c. 2, s. 1446.
- Marinis, V., *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople*, Cambridge 2014.
- Mathews, T. F., *The Early Churches of Constantinople*, London 1971.
- Necipoğlu, N. (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden 2001.
- Ödekan, A., "Artakalanlar, Unutulanlar", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan, çev. İnci Türkoğlu, İstanbul 2007, s. 10-11.
- Ötüken, Y., "Bizans Mimarlığı ve Sanatı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. 1, s. 252-262.
- Striker, C. L., Y. D. Kuban (ed.), *Kalenderhane in Istanbul*, Mainz 2007.
- Uçkan, Y., V. Bulgurlu, Ö. Çömezoğlu, "Lüks Üretimde ve Günlük Kullanımda Cam Sanatı", *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. Ayla Ödekan, çev. İnci Türkoğlu, İstanbul 2007, s. 40-44.
- Underwood, P. A., *The Kariye Djami*, III c., Bollingen 1966.